# K TEORETICKÝM PROBLÉMOM PREKLADU STAROSLOVIENSKYCH TEXTOV

*Ema Krošláková*

Problematika prekladu všeobecne, ale predovšetkým vo vzťahu k slovanským, konkrétne staroslovienskym textom bola v centre pozornosti významného starobylého staroslovienskeho textu pochádzajúceho asi zo začiatku r. 860. Ide o text *Predhovor k prekladu evanjeliára*, ktory sa pripisuje Konštantínovi (Jakobson 1978: 16-24). E. Pauliny (1980: 165-169) ho konvenčne nazval *Rozpravou o prekladaní*. Zachovaný poškodený zlomok z tohto traktátu v slavistickej literatúre je známy ako *Macedónsky cyrilský list* (Hilferdingov). Uvádzame ho preto, lebo z hľadiska vývinu teórie prekladu v slovanských jazykoch mal podstatný význam. Podľa A. Vaillanta (1948: 5-20), S. Mathauserovej (1984: 198-201), A. Minčevej (198l: 19 a nasl.) a iných bola v ňom vyjadrená prvá slovanská teória prekladu.

Konštantínova teória prekladu vznikla pred viac ako 1100 rokmi, avšak slovenskí čitatelia sa zoznámili s prvými prekladmi diel staroslovienskej literatúry do slovenčiny až v tridsiatych rokoch 20. storočia.

Na formovanie slovanského i slovenského povedomia slovenskej kultúrnej verejnosti vplývali z viacerých aspektov (napríklad historicko-kultúrneho, religiózneho, literárneho) dva najstaršie pramene o živote a diele solúnskych bratov *Život Konštantína* a *Život Metoda* (ďalej ŽK a ŽM). Výber týchto diel na preklad nebol náhodný. Preklady ŽK a ŽM vznikli preto, aby saturovali isté kultúrno-národné etické, filozofické, religiózne a špecifické potreby prijímajúceho prostredia; aby pomohli pochopiť dô1ežité problémy ľudského ducha, pretože je známe, že ľudstvo sa obracia k histórii aj cez preklad.

Zo vzťahu medzi minulým a súčasným možno vyvodiť, že úroveň súčasnej kultúry sa dá hodnotiť nielen literárnymi a inými hodnotami, ktoré boli utvorené v súčasnosti, ale aj podľa toho, do akej miery si spoločnosť osvojila a prisvojila duchovné hodnoty minulosti. V tomto vzťahu je úloha prekladu ako kultúrnej a sociálnej aktivity aktuálna. Táto funkcia je zvýraznená účasťou prekladu na kontinuite duchovných kultúr rozličných etník, čo značí, že prostredníctvom prekladu sa percipujú tradície, pozitívne hodnoty a skúsenosti predchádzajúcich pokolení.

ŽK a ŽM vznikli vo vel'komoravskom období, počas existencie vel'komoravskej literárnej školy, ktorá sa významne zapísala do európskych dejín. Percepciu týchto dávnych literárnych textov zachovaných v cirkevnoslovanských odpisoch či modifikáciách komplikujú viaceré faktory, napr. staroslovienskу grafický systém, rozdielne štylistické konvencie, zmena kultúrneho kódu čitatel'a a iné. Z týchto dôvodov je potrebné sprístupniť tieto starobylé diela prostredníctvom prekladu.

Pri preklade staroslovienskych textov do slovenčiny vznikajú špecifické teoretické problémy týkajúce sa vzťahu jazyka prekladu k staroslovienčine, vzťahu – originál (protograf) → odpis (prepis, modifikácia) → preklad, ako aj problémov spojených so semiotikou prekladu, t. j. pôsobenia faktoru času, kultúry a priestoru v preklade.

Prvý problém možno riešiť jednoznačne v tom smere, že pri prekladoch staroslovienskych textov do slovenčiny a slovanských jazykov všeobecne nejde (ako by to z povrchného, nesystémového prístupu bolo možné vysloviť) o intralingválny (vnútrojazykový) preklad, ale o preklad interlingválny (medzijazykový). Pri intralingválnych prekladoch ide totiž o opis generatívnych jazykovotématických operácií v rámci jednej jazykovej štruktúry na základe sémantickej synonymie (Originál / preklad 1983: 171). Staroslovienčina z genetického hl'adiska nie je historickým predchodcom slovenčiny, aj keď oba jazyky majú spoločnú praslovanskú bázu. Jazykovým základom staroslovienčiny bol bulharsko-macedónsky dialekt, t. j. dialekt južnoslovanského pôvodu. Vývin slovenčiny však už v 9. - 10. storočí formovali činitele západoslovanského charakteru (Krajčovič 1988: 22) a zretel'ná bola aj orientácia predkov dnešných Slovákov na západnú európsku kultúrnu sféru. Po Metodovej smrti r. 885 jeho žiaci boli vyhnaní z Vel'kej Moravy a vyvíjali svoju činnosť na južnoslovanskom či východoslovanskom teritóriu.

Všetky tieto faktory nasvedčujú tomu, že staroslovienskу jazyk vplýval na formovanie slovenčiny podstatne slabšie ako na iné slovanské jazyky, akými boli napr. bulharčina a ruština. Vzhľadom na uvedené okolnosti a z hľadiska "vonkajších dejín" slovenčiny a staroslovienčiny nejde o intralingválne (vnútrojazykové) preklady.

Pri druhom probléme treba zdôrazniť skutočnosť, že preklady ŽK a ŽM do slovenčiny (ani do iných slovanských jazykov) sa nemohli realizovať z originálov. ŽK a ŽM, ktoré vznikli ešte v 9. storočí, sa nezachovali. "Suplujú" ich – s istými výhradami –

najstaršie odpisy ŽK a ŽM v cirkevnoslovanskom jazyku, ktoré nesú stopy jazykových čŕt podľa lokalít, v ktorých odpisy vznikali. Zo ŽK sa zachovalo 59 odpisov, 8 z nich je južnoslovanskej proveniencie, ŽM poznáme v 15 prepisoch (odpisoch), ktoré sú východoslovanskej redakcie. V textoch sa neuskutočnili výraznejšie gramatické a štylistické zásahy, pretože cirkevný zákon vyžadoval pri odpisovaní sakrálnych textov presnosť a vernosť (Vilikovský 1984: 69).

Tretí problém predstavuje viaceré možnosti prístupu k riešeniu komunikačnej temporálnej dimenzie v preklade (Popovič 1975: 274). Túto komunikačnú bariéru v podobe časového rozdielu medzi vznikom staroslovienskeho originálu ŽK a ŽM a zachovaným cirkevnoslovanským odpisom (napr. u ŽK je to vyše 500 rokov, u ŽM takmer 800 rokov) môže prekladateľ buď vyjadriť v približovaní dobových výrazových čŕt originálu (tento princíp označujeme ako historizáciu v preklade) alebo ich vzďaľovaním (princíp modernizácie prekladu).

So zreteľom na pôsobenie faktora kultúry v preklade staroslovienskych textov do slovenčiny, hodnotíme ich ako vnútrokultúrne, pretože nezachovaný prototyp, jeho odpisy i preklad vznikli v rámci jedného, slovanského kultúrneho kontextu a tvoria súčasť spoločnej tradície, tradície veľkomoravskej. Pri preklade sa neuskutočnila kontaminácia dvoch kultúrnych systémov, avšak spomínaná chronologická dimenzia posúva situáciu smerom k pôsobeniu medzipriestorového faktora (*ibid*, 188) a zvyšuje napätie medzi textami najstarších prepisov a ich prekladov.

Naznačenú problematiku sme sa pokúsili sledovať na slovenských prekladoch staroslovienskych (cirkevnoslovanských) textov ŽK a ŽM, a to na preklade J. Stanislava (1934), P. Ratkoša (1977) a Š. Vragaša (1986). Preklad ŽK a ŽM vkomponovaný do diela P. Ratkoša *Pramene k dejinám Veľkej Moravy* (1964, 1968) urobil A. Miškovič. V istom výbere sú preklady ŽK a ŽM (aj iných staroslovienských textov) v publikácii E. Paulinyho (1964) a E. Paulinyho – Š. Ondruša (1985).

V spomenutých vydaniach prekladov staroslovienskej literatúry uplatňujú sa rozdielne prekladateľské postoje. Preklad J. Stanislava preferuje historizujúci princíp, rešpektujúci kód podávateľa; možno ho hodnotiť ako filologicko-historiozofický (Liba 1981: 131), smerujúci (podľa štylistických variantov) do istej miery k typom reprodukčných prekladov.

J. Stanislav, prvý prekladateľ ŽK a ŽM na Slovensku, explicitne sformuloval svoju poetiku prekladu. V jeho preklade dominuje tzv. ponechávajúci princíp, ktorý je reprezentovaný historizáciou a exotizáciou (Hochel 1990: 33). Prekladateľ pretransformoval cirkevnoslovanský text do nového jazykového kódu v jeho celistvosti a úplnosti, čo sa odrazilo aj vo výbere jazykových prostriedkov. Akcentuje staršie lexikálne jednotky, výrazy, konštrukcie a frazémy (napr. zvolať veľkým hlasom (*ibid,* 27), prijať učiteľskú stolicu (*ibid,*18), odobrať sa na posledný súd (*ibid,* 13), ako aj reálie, charakterizujúce čas, prostredie a spoločenskú realitu (napr. drungários, bibliotekár, patriarcha (*ibid,* 17)) a iné. Používanie inventára archaizujúcich jazykových prostriedkov pomáha utvárať predstavu o starobylosti textu, zároveň však konkretizuje predstavu o špecifikách epochy, o filozofii, morálke, názoroch a pod. Výber jazykových prostriedkov takéhoto typu pridáva prekladu patinu starobylosti a dotvára kolorit, zvýrazňuje jedinečnosť a individualitu textu. Prekladateľ bral do úvahy religióznu podstatu cirkevnoslovanského textu, ktorý má charakteristické príznaky stredovekého myslenia. Pri voľbe historizujúceho princípu prirodzenú jazykovú zrozumiteľnosť textu zastierajú zložité metaforické vetné konštrukcie, symbolické vyjadrovanie a alúzie. Túto komunikačnú bariéru J. Stanislav čiastočne odstraňuje aparátom vysvetliviek, poznámok, vyrazov v zátvorkách, ktoré tvoria tzv. neautorský recepčný návod (*ibid,* 30).

V preklade P. Ratkoša a Š. Vragaša nastáva relatívne modernizovanie (Popovič 1975: 183), ktoré je evidentné na rovine mikroštylistiky. Prekladateľská metóda oboch prekladateľov smeruje k typom prekladov, ktoré by sme – nie celkom jednoznačne – mohli zaradiť k typu kontaminovaných prekladov (*Originál/preklad* 1983: 224), ktoré sú ovplyvnené viacerými faktormi, napr. tendenciou sprístupniť percepčne náročný text pragmatickým zámerom, kultúrnym kódom čitateľa pod.

Na relatívne modernizovanie prekladu u P. Ratkoša (1977) a Š. Vragaša (1986) poukazuje výber lexikálnych prostriedkov a syntaktických konštrukcií, ktoré korešpondujú so súčasnou jazykovou normou.

V preklade P. Ratkoša sú vynechané identifikačné citácie zo Starého a Nového zákona, čo znížilo religiózno-persuazívnu a argumentačnú hodnotu prekladu. Vo vtedajšom spoločensko-kultúrnom kontexte však nebolo veľa percipientov s náboženskou lektúrou, a preto identifikačné citácie sa mohli pokladať za

redundantné. V tejto súvislosti treba však poznamenať, že spoločenská situácia nebola priaznivá pre preklady tohto žánru, a teda ani pre citácie z Biblie. Preklad Š. Vragaša sa diferencuje od Ratkošovho prekladu iba jemnými modifikáciami a odchýlkami vo výbere jazykových prostriedkov. Výber týchto prostriedkov odzrkadľuje vývinovú dynamiku spisovnej slovenčiny v jednotlivých jazykových rovinách, najmä v lexikálnej, ktorá najcitlivejšie reaguje na spoločensko-kultúrny vývin a zmeny s ním súvisiace.

Obaja prekladatelia orientovali preklad smerom k príjemcovi, s cieľom zabezpečiť plynulú, neporuchovú recepciu textu. Časový faktor sa uplatnil v prospech príjemcu, čím sa síce zvýšila komunikatívnosť prekladu, ale stratil sa dobový štylistický kolorit staroslovienskeho textu.

Väčšinu súčasných (najmä generačne mladších) príjemcov prekladu môžeme hodnotiť ako tzv. nediferencovaných čitateľov prekladu, t. j. čitateľov prekladu, ktorí sú v styku s originálnym dielom odkázaní na preklad (*Originál/preklad* 1983: 248). Vzhľadom na kultúrno-historické a spoločenské podmienky v minulosti, nie sú dostatočne zorientovaní vo filozofii, náboženstve, v iných ideovo-estetických kategóriách. Nemajú dostatočné vedomosti o histórii Veľkej Moravy a činnosti Konštantína a Metoda. Z týchto dôvodov sa zdá byť najadekvátnejší preklad ŽK a ŽM, ktorý z pragmatických dôvodov zrozumiteľne oslovuje čitateľa, aby mu sprístupnil tieto vynikajúce diela staroslovienskej literatúry. Prirodzene, nie všetci percipienti budú jednoznačne za tento komunikatívny, modernizujúci typ prekladov ŽK a ŽM. Veľa závisí od tzv. skúsenostného komplexu čitateľa, jeho filozofických a estetických názorov.

Problémy semiotiky prekladu (čas, priestor, kultúra), ale aj iné otázky teórie prekladu, napr. posuny v preklade, typy prekladu spôsobujú ťažkosti najmä pri prekladoch textov z najstarších historických období. Temporálna divergencia medzi vznikom stsl. originálu, resp. cirkevnoslovanského odpisu a súčasným prekladom je zreteľná a veľká. Slovenskí prekladatelia sa usilovali riešiť túto divergenciu podľa vlastnej koncepcie. J. Stanislav ŽM a ŽK archaizoval, ponechal im jazykovú patinu starobylosti, zvolil historizujúci prístup, ale zároveň znížil komunikačnú hodnotu prekladu. P. Ratkoš a Š. Vragaš preklady relatívne modernizovali, zvýšili komunikatívnosť textu, pričom však ustúpil do pozadia dobový kolorit a tým aj patina starobylosti.

LITERATÚRA

Hochel, B.
1990 *Preklad ako komunikácia,* Bratislava 1990.

Jakobson, R.
1978 *O lingvističeskich aspektach perevoda,* in: *Voprosy teorii perevoda v zarubežnoj lingvistike,* M. 1978: 16-24.

Krošáková, E.
1985 *O prekladaní staroslovienskych analytických spojení do slovenčiny*, "Slovenská reč", l985: IV: l93-197.

Lavrov, P. M.
1966 *Materialy po istorii vozniknovenija drevnejšej slavjanskoj pis'mennosti,* in: *Trudy slavjanskoj komissij*, AN SSSR, Mouton & Co., The Hague-Paris 1966.

Liba, P.
1981 *Kontexty populárnej literatúry,* Bratislava 1981.

Mathauserová, S.
1984 *Nejstarší slovanské teorie prekladu, "*Československá rusistika", 1984: V: 198-201.

Minčeva, A.
1981 *Za teksta na Makedonskija kirilski list i negovija avtor, "*Staroblgarska literatura", Sofija 1981: IX.

Ondruš, Š.
1983 *Život Konštantína a Život Metoda očami súčasnej jazykovedy a literárnej teórie,* in: "Studia Academica Slovaca", red.: J. Mistrík, Bratislava 1983: XII: 289-402.

*Originál/preklad*
1983 *Originál/preklad. Interpretačná terminológia,* red.: A. Popovič, Bratislava 1983.

Pauliny, E.
1964 *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy*, Bratislava 1964.
1980 *Konštantín Filozof ako teoretik prekladu,* "Revue svetovej literatúry", l980: I: 165-169.

Pauliny, E., Ondruš, Š.
1985 *Život a dielo Metoda, prvoučiteľa národa slovienskeho,* Bratislava 1985.

Popovič, A.
1975 *Teória umeleckého prekladu,* Bratislava 1975[2].

Ratkoš, P.
1977 *Veľkomoravské legendy a povesti,* Bratislava 1977[1].

Stanislav, J.
1934 *Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Panónsko-moravské legendy,* Bratislava-Praha 1934[2].

Vaillant, A.
1948 *La préface de Evangéliare vieux-slave,* "Revue des Études Slaves", Paris 1948: XXIV: 5-20.

Vilikovský, J.
1984 *Preklad ako tvorba,* Bratislava 1984.

Vragaš, Š.
1986 *Život Konštantína-Cyrila a Život Metoda,* Rím 1986.

РЕЗЮМЕ

Объектом исследования являются теоретические вопросы, возникающие при переводе старославянского языка (как древнейшего литературного языка славян) на современные славянские языки, главным образом на словацкий язык. Автор сосредотачивает своё внимание на вопросах семиотики перевода (проблема времени, культуры и пространства), а также на проблемах внутриязыкового и межъязыкового перевода. В следующей части она изучает расхождения, возникающие между рецепцией оригинала (в данном случае списка рукописных памятников) и рецепцией перевода в настоящее время. Большое внимание уделяется и стилистическим сдвигам в процессе рецепции.